Natura în romanul românesc (1845-1947)

Alex CIOROGAR, Jessica Brenda CODINĂ, Alex VĂSIEȘ, Vlad POJOGA, Ștefan BAGHIU, Anca-Simina MARTIN

Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu, Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca
Lucian Blaga University of Sibiu, Babeș-Bolyai University of Cluj-Napoca
Personal e-mail: alexandru.ciorogar@ubbcluj.ro

Nature in the Romanian Novel (1845-1947)

Abstract: A post-anthropocentric epistemological assemblage becomes indispensable in the investigation of the ecology of the Romanian novel. We examine the interactive relationship of various dynamic systems, such as 1) the evolution of the Romanian novel, 2) the modes of representation of the environment, and 3) the social-political history of the autochthonous space. Using a wide range of methodological perspectives, this paper also examines the relationship between literature and the Earth sciences, thus envisioning a new type of literary history where the Romanian novel should be thought as existing within hyper-objects, such as the climate, agriculture, wilderness, pollution, biosphere, cultural politics, capitalism, or geology. The article finally addresses the issue of zoopoetics both as an object of study in the MDRR digital archive (1845-1947) and as a reading strategy, thus, favoring the relationship between animality and narrativity.
Keywords: ecology, zoopoetics, post-anthropocentrism, digital humanities, Romanian literature, history of the novel.

Citation suggestion: Ciorogar, Alex, Jessica Brenda Codină, Alex Văsieș, Vlad Pojoga, Ștefan Baghiu, Anca-Simina Martin. "Natura în romanul românesc (1845-1947)". *Transilvania*, no. 9 (2021): 55-62.
https://doi.org/10.51391/trva.2021.09.07.

Introducere

Proces colectiv și interactiv în care diverse elemente conceptuale sunt reunite sub forma unui complex ansamblu de idei și producția de cunoaștere post-antropocentrică reprezintă, astăzi, un adevărat eveniment ontologic și deopotrivă cultural. De altfel, este observabil un areal tot mai consistent astăzi de traduceri de texte teoretice care pun în discuție ceva ce a intrat la noi în dezbatere încă din finalul anilor 1960, după tezele lui Michel Foucault din *Les mots et les choses* (1966), unde teoreticianul poststructuralist anunța că „omul este o invenție căreia arheologia gândirii noastre îi arată lesne data recentă".[1] De altfel, continuarea acestor poziționări teoretice a ajuns astăzi pentru dezbaterea științifică, loc comun: pentru cercetători ca Peter Brannen sau Paul Olsen, antropocenul poate fi descris – mai în glumă, mai în serios – ca o perioadă insignifiantă.[2] Căci raportat la viața planetei, existența umană – și mai ales existența *nocivă* asupra planetei a omului – se întinde pe o perioadă prea scurtă. Și totuși, această perioadă scurtă e marcată – de cel puțin patru secole – de o industrializare care, în ultimele decenii, prin impactul major asupra mediului, a ajuns subiectul central al oricărei dezbateri despre raportul dintre om și natură. Numele antropocenului, așa cum arată Paul J. Crutzen, vine mai ales din felul în care acțiunea omului contemporan *deteriorează* sau, oricum, *modifică* raportarea noastră la viața planetei și, prin urmare, raportarea noastră la mediul natural.[3] Și teoria literară a investigat în ultimele decenii aceste raporturi. Începând cu studiile canonice în teoria literară occidentală propuse de Lawrence Buell (*The Environmental Imagination*, din 1995 – care chiar folosește ca motto un pasaj din studiile lui Foucault, recunoscându-i filozofului întâietatea în studierea raporturilor omului cu mediul în științele umaniste)[4] sau de Greg Gerrard (*Ecocriticism*, 2004)[5], cercetarea literară a consolidat un întreg câmp de studii specifice ale acestui raport esențial: *ecocriticism*.

E lesne de observat că acest mecanism epistemologic devine indispensabil în investigarea relevanței mediului natural (faună, floră, relief, dar și forme de *luare în posesie a naturii*, prin exploatare) în raport cu evoluția cronologic-statistică a romanului românesc (1845-1947).[6] O analiză postumană, deci, poate fi instrumentată, pe de-o parte, prin intermediul unui

cadru euristic intensiv pentru că acesta deține generozitatea de a revela, în parametrii filozofiei vitaliste, varietatea asamblajului zoologic și botanic a discursului literar[7]. Avantajul studiului de față îl reprezintă, pe de altă parte, faptul că tocmai această eterogenitate trans-materială – și chiar trans-disciplinară – a mediului romanesc deschide alte orizonturi pentru aceea că poate fi ușor cuplată cu aplicațiile extensive ale unor viitoare cercetări cantitative. Gândirea ecologică e capabilă să gestioneze, à la Guattari[8], tripartita relaționare interactivă a unor diverse sisteme dinamice, precum 1) evoluția romanului românesc, 2) modurile de reprezentare a mediului înconjurător și 3) istoria social-politică a spațiului autohton. În epoca Antropocenului, interdependența acestora nu mai poate fi ignorată, iar etologia critică propusă de noi aici e menită nu doar să studieze, ci, totodată, să răspundă inegalităților tranșante ale modernității noastre literare[9]. În siajul lui Agamben, vom avea în vedere, pe de-o parte, demitizarea dihotomiei dintre entitățile umane și cele non-umane printr-o lectură postumanistă care pune în lumină atât raporturile ecologice imbricate în volutele discursului romanesc, cât și critica excepționalismului uman[10]. Problematizarea etică a animalului non-uman și deconstrucția „speciesism"-ului literar reprezintă, pe de altă parte, alte două puncte de interes ale lucrării de față[11]. Chiar dacă realizat pe urmele unui Derrida[12], studiul animalității e încadrat, cum anticipam deja, în contextul ceva mai larg al subminării antropocentrismului, o dezbatere care, utilizând o gamă largă de perspective metodologice, examinează raporturile dintre literatură și știința sistemelor planetare, reinventând, așadar, ceea ce înseamnă și, totodată, felul în care construim astăzi istoria literară[13]. Articolul explorează, iată, nu doar modurile în care diferența om/animal a fost utilizată în logica internă a romanului românesc, ci și câteva dintre dezvoltările actuale ale genealogiei unei definiții seculare a umanității, o tradiție inaugurată și consolidată, bineînțeles, de Freud, Nietzsche, Marx, Darwin ori Saussure și continuată azi de figuri proeminente precum Cary Wolfe, Rosi Braidotti ori N. Katherine Hayles.

Evitând, așadar, luările de poziție extremiste, totalitariste, anti-umaniste ori chiar fasciste, așa cum bine sugerează Luc Ferry[14], perspectiva ecologică ilustrează, înainte de toate, nevoia existențială a rediscutării problemei responsabilității în dezbaterile spațiului public, așa cum a fost acesta definit de științele sociale și, în mod special, de lucrările unui Habermas[15], dar și cea a descentralizării speciei umane. Mai trebuie luat în calcul, desigur, faptul că societatea modernă e, în termenii lui Beck, una a riscurilor catastrofale[16] și că, tocmai din cauza acestei realizări, evoluția romanului românesc ar trebui regândită nu atât în raport cu lumea naturală (un concept căzut deja în obsolescență), ci, mai curând, ca existând în interiorul unor hiper-obiecte, precum clima, agricultura, antropotehnica, sălbăticia, poluarea, biosfera, politicile culturale, capitalismul ori geologia[17].

Încheiem, în sfârșit, această introducere punctând două aspecte metodologice. Articolul de față abordează problema „zoopoeticii" atât ca obiect de studiu în arhiva digitală a MDRR (1845-1947), cât și ca strategie de lectură, favorizând, așadar, relația dintre animalitate și narativizare[18]. Asta pe de-o parte. Pe de altă parte, studiul nostru propune o cartografiere amplă a discursului romanesc pentru a livra un nou mod de organizare a istoriei literare, favorizând, așadar, relația dintre fenomenele naturii și tehnicile narative în detrimentul taxonomiilor tradiționale.

Descrierea naturii

În această parte se va analiza modul în care este descris cadrul natural din romanul românesc pe perioada 1845-1947, urmărind diferențele de percepție în funcție de mediul din care este emisă descrierea respectivă, pentru a contura o oarecare ecologie literară[19] a romanului românesc dintre anii 1845 și 1947. Perspectiva asupra naturii din romanul românesc a suferit multiple schimbări de-a lungul timpului și e destul de limpede că *instrumentarea* naturii în universul narativ depinde de ideologia literară în care se plasează fiecare text în parte. Astfel, acestor analize pe care le propunem în articolul de față le vor fi extrem de utile recuplările cu diverse teorii cu privire la plasarea cadrului natural ca *îmblânzire* a socialului (în romantism), ca *accentuare* a psihologicului (în realismul psihologic și în modernism) sau ca *politizare* a spațiului (în literatura de subgen). Dacă într-un anumit text cadrul natural este cel indispensabil unei relatări realiste, în altul se poate ajunge la instrumentalizarea acestuia fie ca simbol de lectură, fie ca forță silențioasă în dezvoltarea subiectului. Un prim exemplu îl reprezintă romanul lui Theocar Alexi, *Babeta* (1883), care folosește satul Ulmeni și împrejurimile sale că spațiu principal, unde „erba de pe poeniță nu se făcea mare și rămânea numai că un deget de lungă" și „era că și când pământul ar fi fost acoperit cu un covor scump de catifea moale și verde că smaraldul". Pe parcursul romanului, Theocar Alexi construiește o imagine idilică și asociază serenitatea acestuia cu viața din sat. În acest caz, Ulmeniul este reprezentat printr-o serie de metafore și comparații pastorale[20]. Aceste reprezentări se vor accentua în perioada 1900-1910 prin ascensiunea politicilor narative ale sămănătorismului, fiind contracarate doar în poporanism și naturalism. Într-un registru similar pare a fi scris și începutul romanului lui I.P. Valerianu, „Monștrii Bucureșcilor" (1888), unde puternic accentuat este elementul metaforic: „Cerul era de un senin uimitor, aerul era căldicel, pământul era acoperit cu un covor de verdeață presărat cu mii și mii de flori", iar „natura întreagă avea aspectul unei femei cu înfățișarea plină de melancolia dulce". Secvențele în care este descris mediul evocă adesea un trecut idealizat, mai mult sau mai puțin îndepărtat, în care natură primează că obiect estetic ce nu poate fi afectat de elementul antropic[21]. În acest sens, când vine vorba de gospodărie sau de agricultură, peisajul este descris succint, aproape utilitar: „grîul pe câmp când era aproape de secere" („Monștrii Bucureșcilor", 1888). În mod oarecum similar, natura din împrejurimile orașelor, care a pierdut funcția de obiect estetic prin influența umană, este și ea descrisă fără dorința de a atrage atenția asupra ei.

Înainte de 1900 nu se poate vorbi, așadar, despre grădini urbane sau parcuri care să introducă vegetația în spațiul citadin ca obiecte demne de admirație. Privirea naratorului

rămâne constant angrenată asupra peisajelor bucolice rurale, invocând un puternic sentiment spiritual față de acestea. În schimb, după 1900, începe să apară felul în care natura este afectată, fie de om, fie de alte intemperii – adică să avem de a face cu o formă de *intervenționism*. De asemenea, exprimările hiperbolice devin din ce în ce mai puțin frecvente, preferându-se descrierile simple, dar care păstrează, totuși, un anumit ton afectat: „câmpul verde cu spicele legănate" (*Robinson în Țară Românească*, 1904); „se arată câmpul cu aerul curat și răcoros, cu pajiștea încolțită" (*Marin Gelea*, 1905). Perspectiva asupra naturii și felul în care se vorbește despre ea, în ciuda faptului că păstrează o nostalgie specifică, se desprinde, deci, de vechea estetică bucolică.

În cazul narațiunilor care au loc în spațiul citadin, se poate observa o nouă fascinație pentru reprezentările de tip organic: pe de-o parte, avem forme naturale în oraș, precum grădinile și parcurile publice, forme îmblânzite ale imaginarului bucolic anterior, iar, pe de altă parte, avem stațiunea de munte, cu funcție primară socială și semn al unei oarecare înstăriri. Cu toate că nu sunt arondate în mod explicit unei clase sociale, aceste spații sunt, totuși, deseori asociate cu cei care dispun de timpul și resursele necesare vizitării lor. Se vorbește, apoi, despre floricultură sau despre grădinile utilizate pentru activitățile de relaxare.

Mergând mai departe, trebuie luate în considerare unele cazuri în care descrierile vegetației trec mai departe de procedeele de idealizare și estetizare deja menționate. Este cazul romanului *Prăpădul Solobodei* (1943), în care Eusebiu Camilar relatează alegoric istoria satului Soloboda și procesul de industrializare prin care acesta trece. Se remarcă, printre evenimentele din sat și alte interacțiuni umane, rolul central al pădurii: „Locurile erau copleșite parcă de umbră veșnică codrilor. Rogozurile se întindeau pană departe, o altă pădure cu picioarele în apele bălților", „pădurea se trezi deodată, din toate văgăunile" sau „simți în inimă fremătând o pădure caldă". Camilar nu scrie un roman explicit ecocritic, întrucât dilema romanului este mai puțin ecologică și mai degrabă spirituală, jonglând cu tema pierderii tradițiilor, a lipsei unei origini[22].

Un caz special îl reprezintă natura din poveștile fantastice ale lui Mircea Eliade. Atât în *Domnișoara Christina*, cât și în *Șarpele*, Eliade se bazează pe o atmosferă deja binecunoscută, alegând portretizarea pădurii și a vegetalului ca spațiu mistic ce permite manifestarea fantasticului. În *Șarpele*, prozatorul pornește de la un cadru natural doar pentru a-l aduce ulterior înapoi pe cititor în imaginarul popular al superstițiilor: „parcă întreagă pădure respiră acum omenește, cald, carnal. Parcă năvăleau din toate părțile aburi de trup dezvelit, și în toate boschetele respirați perechi înlănțuite", sau „i se păru că pădurea întreagă a clocotit și a răsunat la strigătul lui". Elementul vegetal urmează același procedeu de personificare propus de Camilar, însă, de data aceasta, acesta are efectul de a-i transpune pe cei afectați într-o stare de vigilență constantă: „pădurea părea că-i ascultă somnoroasă, tresărind ușor, neliniștită și apoi repede împăcată. Sus, pe deasupra arborilor, se pornea câteodată un val nesfârșit de foșnete speriate, frunzele apropiindu-se unele de altele și tremurând că atinse de o mână nevăzută și nepotolită. Glasul lui Andronic ajungea până foarte departe, despicat de trunchiuri și răsfirat printre frunze".

Se pot observa, în concluzie, două abordări când vine vorba de felul în care spațiul natural este descris în romanul românesc de secol XIX, respectiv XX. Am văzut, pe de-o parte, utilizarea ei ca instrument al nostalgiei sau chiar al tradiției. Pe de altă parte, mediul burghez a ales să reintegreze natura în mediul citadin.

Animale și faună

„[A]nimalele, așa cum le știm noi, sunt o invenție literară"[23] – este teza paradoxală pe care o propune Mario Ortiz Robles într-o lucrare despre literatură și *animal studies*, o ramură a teoriei critice de ultimă oră care încearcă să deconstruiască însăși separarea epistemică dintre ființele umane și cele non-umane. Însă această frază pare să reducă discuția despre animale la un prag culturalist și, prin urmare, o face să stagneze într-o perspectivă antropocentrică. Acest fapt ține de o chestiune mai largă. Problemele majore ale actului literar sunt caracterul său strict discursiv și, pe deasupra, modalitatea oblică și non-factuală de raportare la referentul animal. Dar, „[d]acă literatura nu este nici un habitat natural pentru animale, nici un depozit al cunoașterii creditabile despre anatomia, fiziologia și, probabil, nici măcar etologia animalelor, ea a avut totuși mai multe de spus despre relația noastră față de animale de-a lungul timpului decât orice alt discurs".[24] Conceptul de „zoopoetică", împrumutat de Aaron M. Moe de la Jacques Derrida (mai exact, din eseul *L'Animal que donc je suis* din 1997), propune o revizitare postumanistă și ecocritică a textelor care pun în lumină ființele non-umane și efectele lor asupra conținutului și retoricii. Dar, dacă Moe discută doar un corpus restrâns (*i.e.* poeme cu mize zoopoetice explicite), Driscoll și Hoffmann pun în lumină un caz mai general – „nu există în textele literare, strict vorbind, animale «reale» pe care «noi» să le lăsăm să «fie ele însele»: sunt doar cuvinte sau, mai degrabă, *animots*".[25] Astfel, în studiul de față, ocurențele „animalelor" sunt analizate ca *tropi* literari (Robles), însă funcționalizarea acestora nu se reduce la o simplă dimensiune de decor sau de simbolistică în cadrul textelor literare. După cum afirmă și Moe, „[e]le nu reprezintă doar o modalitate de înfrumusețare sau vreo comoditate metaforică a poeziei"[26] și, în general, a literaturii. Utilizarea semnificanților animalieri în romanele românești din intervalul 1844-1947 poate scoate în evidență anumite atitudini relevante despre raportul culturii locale față de una din temele cele mai urgente ale antropocenului.

Așadar, o analiză zoopoetică a romanului românesc scoate în evidență o serie de funcții ale acestor tropi, dintre care vom enumera patru. Primele două, circumscrise antropocentrismului convențional, sunt *alegorizarea* și *aproprierea*. Celelalte două se îndepărtează de perspectiva clasică, fără a realiza o schimbare paradigmatică semnificativă, fiind reprezentate de funcția de *dezumanizare* și cea de *proiectare* a unui univers imaginar diferit de cel local.

În primul rând, funcția alegorică este printre cele mai frecventate mijloace de reprezentare a animalelor, având o istorie lungă încă din literatura medievală occidentală. O

formă de alegorie animalieră o reprezenta, pe plan local, și cazul *Istoriei ieroglifice* a lui Dimitrie Cantemir. În forma sa modernă, alegorizarea animalelor a fost mai degrabă utilizată în fabule și cărți pentru copii, dintre care putem enumera *Minuk, pisoiu* (1937) de Margareta Barcianu, și *Greerele și furnica* (1942) de Vasile Iad. Totuși, există și cazuri speciale. Interesant este, de exemplu, romanul *Nopțile de Sânziene* (1934) de Mihail Sadoveanu, a cărui tramă urmărește conflictul dintre două planuri. Primul, mitic, evidențiat de suprapersonajul personificat al faunei din pădurea Borzei, este pus în opoziție cu al doilea, realist, care descrie procesul defrișării inițiate de inginerul Antoine Bernard. Ideologia din spatele alegoriei este evidentă: ea mizează pe conservarea naturii și a vieții rurale în detrimentul urbanizării și industrializării. Un cadru care evidențiază aspectul alegoric este cel al soborului animalelor, care pare să antreneze un întreg ecosistem:

> „Lupoaicele vin cu cățeii pe de lături și tot clămpănesc la ei din fălci, alungându-i delà țâțe. Acele clămpăniturі – parc'ar fi plesnit vreascuri – le auzea prin tăcere Peceneaga. Bursucii s'aud tipăind pe cărări, ca și iepurii, ca și caprele. Dar pe vulpi nu le poate auzi nici pământul. În streșina poienii fâlfâie bulinele și huhurezii. [...] Vin și cocostârcii cei bătrâni, care au avut cuib pe casa lui Neculai Peceneaga, când trăia în locuință omenească. Dar acuma casa-i pustie și dărâmată, în coasta pădurii, spre satul țigănesc. S'au strâns în furcile fagilor veveriţele și jderii. Stau motanii sălbatici lângă ierunci. Acuma, când se înfioară zvon în poiană, toate sălbătăciunile s'au bulucit și așteaptă numai semn de sus, ca să le vie grai omenesc și să deschidă soborul" (p. 46).

Lectura simbolică a ocurențelor de animale nu mai este valabilă în cazul *aproprierii*, deoarece animalele nu mai semnifică o trăsătură morală sau o idee, ci devin „camere de ecou", accentuând poziția și starea personajelor umane și devenind adjuvanți sau extensii ale acestora. Această funcție narativă este des întâlnită în romanul românesc, mai ales în reprezentările animalelor domestice. În fazele ei incipiente, o putem întâlni în narațiunile care idilizează spațiul pastoral național, ca în *Revoluțiunea română din anul 1848* (1868) de Al. Pelimon: „Pe acest costiș încărcat cu atâtea lucruri ce le descriserăm, în timpul cel îndulcit de căldurile verii, se adună la un loc păstorii şi vizitatorii, trăind prin locuinţele lor, şi împreună petrecând cu toţii. Câinii apără turmele de fiara deprădătóre în adâncul nopții; oile pasc prin bărcă şi pe dealuri; vaci, boi şi cai stau îngropați pe poiăni; copii și câinii se joc pe stâne" (p. 17). Un alt exemplu este dat de instrumentalizarea calului în romanul istoric și haiducesc, ca simbol al eroismului și, totodată, al vulnerabilității călărețului: „O săgeată răzleață îi nimeri tot atunci calul. Animalul se ridică şi, sărind la o parte, trânti pe Aron la pământ. Un strigăt de bucurie răsună din ceata moldovenilor" – Mihail Gașpar, *Din vremuri de mărire* (1910), p. 166. De asemenea, narațiunile din spațiul burghez aduc în prim-plan animalele de casă (*pets*), în special figura antropomorfizată a câinelui, capabil de înțelegerea celor mai subtili stimuli emoționali: „Când Newton, nebunatec, o scutura cu botul de rochiță, îndemnând-o să se joace, ca în vremile bune, dânsa îi zicea foarte serioasă: / — Șezi, Newtoane, n-am poftă de joc. / Animalul, ruşinat, părea că înţelege vorbele copilei şi în sfârşit se culca jos, mişcând, de emoţie, coada" – Sofia Nădejde, *Patimi* (1903), p. 208. Într-o fază extremă, această apropriere a animalului se transformă într-o suprapunere a acestuia cu obiectul dorinței în cadrul unui pasaj din *Inimi cicatrizate* (1937), de Max Blecher: „Era un animal tot atât de splendid ca și calul lui, la care ținea mai mult decât la orice și i-o spunea:/ – Ești tot atât de frumoasă ca și Blanchette.../ Iapa auzindu-și numele întorcea capul. Era un animal de rasă normandă cu părul aspru în smocuri la copite, cu o coamă scurtă și dură ca o perie" (p. 114).

Sub aspectul anterior, animalele sunt umanizate, devenind receptaculii unor condiții sociale, existențiale sau psihologice. Totuși, a treia funcție evidențiată în cadrul primului secol din romanul românesc relevă o tendință opusă: cea a opacității afișate de animale în fața stărilor umane, situându-l într-un plan distinct, aproape antitetic cu cel antropic. Probabil că cea mai cunoscută scenă de acest tip este cea a sinuciderii Anei din *Ion* (1920), de Liviu Rebreanu: „Joiana, nemaisimțind nici o mișcare, întoarse capul şi se uită nedumerită. Dădu din coadă şi atinse cu moțul de păr poalele Anei. Şi fiindcă Ana rămase țeapănă, Joiana își înfundă limba verzuie, apăsat, întâi într-o nară, apoi în cealaltă şi porni să rumege domol, plictisită..." (p. 341). Această dezumanizare a spectrului animal are o funcție pe care o subliniază și Andrei Terian – cea de a evidenția cadrul naturalist și cinic al romanului: „[i]ntr-o manieră darwinistă, fauna umană a lui Rebreanu se compune din specii distincte (și destul de rigide)".[27] Regnul social copiază regnul animal – nu printr-o alegorie sau apropriere, ci printr-un paralelism subtil și atent construit.

Nu în ultimul rând, prezența tropilor animalieri are și o funcție de proiectare a unor alte universuri decât cele locale sau familiare. De cele mai multe ori, proiectarea are loc în spații exotice sau fantastice. Romanele exotice implică o formă de violență simbolică, deoarece omul apare ca un observator dezinteresat. În acest sens, romanul interbelic prezintă primele ocurențe ale grădinilor zoologice (din afara țării): „Nu există specie animală din junglele tuturor continentelor, care să nu fie reprezentată în această grădină, amenajată în aşa fel, încât vizitatorului îi se pare, că animalele cele mai fioroase se mişcă în plină libertate, iar pentru acestea din urmă sunt realizate cu o pricepere demnă de toată lauda, condiţiunile cele mai prielnice de trai în conformitate cu mediul în care erau obicinuite să trăiască" – S. Gregor, *Dincolo...* (1944), p. 105. În celălalt caz, al proiectărilor fantastice, sunt descrise perspective ce scot contextul animal de sub influența umană. Există o perspectivă științifico-fantastică, care imaginează alte forme de faună decât cea terestră:

> „În adevăr, dacă există undeva animale nenumărate, apoi desigur planeta Venus e una dintre cele dintîi la număr. Dar animalele acestea nu au împărţirea ca pe Pământ; toate se împart în două mari clase: păsări şi peşti. Mamifere nu există acolo. Mările venusiene sunt populate cu un număr infinit de peşti de toate speciile, în mare parte necunoscute pământenilor. Dimensiunile lor nu sunt mari: cei mai mari peşti nu măsoară nici pînă la 2 metri" – Victor Anestin, *În anul*

4000 sau o călătorie la Venus (1899), p. 112.

O alta prezintă o scenografie postapocaliptică: „Pământul părea că nu mai era locuit; pe câmpii nu mai vedeai nici o ființă omenească. Animalele erau însă nenumărate. Turme de cirezi de vaci, herghelii de cai, rătăceau în bună voie, fără stăpân" – Victor Anestin, *O tragedie cerească. Poveste astronomică* (1914), p. 100. D. Munteanu-Râmnic reface, prelucrând un roman de Jules Verne, o acoladă către o perioadă preistorică în *Spre centrul pământului* (1907): „În aceste marmure, din când în când se vedeau urmele animalelor din acele vremuri depărtate, mai ales urme de *ganoizi* (pești) și *sauroptcris*, pe care învățații îl socotesc, drept strămoșul reptilelor de astăzi..." (p. 56).

În cea mai mare parte, raportarea romanului românesc la animale se definește prin tendința de a le instrumentaliza fie ca simboluri, fie ca proteze ale personajelor umane. Autonomia lor este sugerată doar sub forma naturalismului (care le subliniază în mod exclusiv alteritatea) sau sub cea a romanelor de aventuri (prin care animalele devin indici de exotism) sau științifico-fantastice (care încep să-și imagineze existența animală dincolo de sfera de influență a omului, însă fără o problematizare filosofică serioasă).

Dezastre naturale, exploatare și extractivism

Dezastrele naturale, dintre care cele mai des întâlnite sunt seceta și inundațiile, sunt adesea portretizate ca fenomene de clasă, care afectează de cele mai multe ori comunitățile rurale. Nu e de mirare că foarte multe romane din primii ani postbelici prezintă în mijlocul acțiunii rurale seceta din 1945-1946, instrumentalizată mai ales ca fenomen *natural* care să justifice acțiunile Partidului de după 1949. În perioada precomunistă câteva dintre fenomenele naturale pot fi inventariate pentru studii de *ecocritică* ulterioare. În romanele ale căror acțiune este plasată în București sau alte orașe mari, urgiile sunt menționate arareori și, în cele mai multe cazuri, în trecere. Excepție face însă romanul Luciei Borș, *Doamna Elena Cuza*, unde Costache Negri, „agentul dela Constantinopole", „devotatul prieten și sfătuitor" al domnitorului Alexandru I. Cuza, apare ca „lu[ând] însuși parte la măsurile pentru salvarea gospodăriilor" bucureștene din fața marii inundații a Dâmboviței (187–188). De menționat ar mai fi și faptul că ilustrarea dezastrelor naturale diferă și ea de la caz la caz. Ploile abundente, care rezultă adesea în inundații, sunt prezentate aproape cinematografic, prin intermediul unor secvențe filmice, care prezintă fuga animalelor – „vite slabe, pricăjite, surprinse de inundație pe câmp, aleargă turbate în jos, mugind, căutând scăpare, cu boturile umede, cu apa până la glezne" – Bratoloveanu, *Oameni la pândă* (1946), p. 503 – și a oamenilor din calea apelor, „strângând în brațe copii livizi de spaimă, ori curând boccele doldora" – Vintilă Corbul, *Sclavii pământului* (1946) 441. Secetele, pe de altă parte, apar ca imagini statice, care sunt însoțite de cele mai multe ori de rezultatele lor, cum ar fi pierderile financiare, ale latifundiarilor și țăranilor deopotrivă, și foamea acestora din urmă. Desigur, fenomenul are și o valoare narativă în romane experimentale. Un exemplu ilustrativ este acela al secetei prelungite din romanul *Adam și Eva* al lui Liviu Rebreanu, „așa de aprigă încât oamenii de-abia își mai trag zilele din rodul pământului" (169). În alte cazuri, acest dezastru natural prilejuiește proteste împotriva „strâmtorăril[or] financiare prin care trecea atunci [toamna anului 1900] România, în urma unui an dezastros, de secetă, – strâmtorări cari redusese guvernul la noi impozite spre a le putea face față. Mai citeam că se făcuse moarte de om, că se trimesese armată, că satele ... erau înconjurate și împănate de oștire" – F.R. Atila, *Ion Negan* (1912), p. 84.

O altă diferență între secetă și inundații este aceea că prima este portretizată uneori ca un dezastru care ar fi putut fi evitat (tocmai din cauza instrumentalizărilor politice, prin care reformele agrare își justifică proiectul prin nevoia de depășire a tragediei, atât la 1907, cât și în 1949), pe când cea din urmă apare ca o urgie personificată, trimisă de o forță de deasupra. Din *Pământul ispitelor*, aflăm că, „[d]acă oamenii a fi fost prevăzători și ar fi continuat lucrul, seceta nici n-ar fi fost simțită în Palamarovca, pentru că terenul de lângă Dunăre n-ar fi avut nevoie de ploaie și cele trei mii de hectare, numai bine ar fi ajuns pentru toți oamenii din sat" – B. Jordan, *Pământul ispitelor* (1935), p. 262. Inundațiile, însă, ori ploile abundente mai exact, par a fi întruchiparea unei forțe viclene, supranaturale: „Și toți mulțumiră cerului, și înțeleptului lor domn, pentru mântuirea lor neașteptată. Dar același uragan mântuitor fu, în același timp, lovitura lor de moarte... ploaia aceasta neînfrânată răsturnă toate planurile" – Gh. Becescu-Silvan, *Valea albă* (1904), p. 244. În afara deselor ocurențe ale cuvintelor care denotă dezastre naturale în titlurile romanelor – vezi, de exemplu, *Uragan* al lui A. Xenopol (1922) sau *Cataclismul anului 2000* (1934) de Dorina V. Ienciu –, care prefigurează sau nu apariția unor astfel de fenomene în cuprinsul lor, întâlnim adeseori termeni care fac trimitere la ele și care sunt folosite în sens figurat. La Liviu Rebreanu și Ionel Teodoreanu, întâlnim, de exemplu, uragane de sărutări, la Victor Eftimiu, de afecțiune, iar la S. Cassvan, de un uragan care mătură sufletul. La Nona G. Băltățeanu, pe de altă parte, găsim avalanșe de cuvinte, iar la Sofia Arcan, de culori. Tot în proza lui Eftimiu, dăm și peste avalanșe de confesiuni.

Este drept că această gamă relativ scăzută de dezastre naturale poate fi atribuită, pe de-o parte, și specificului geografic și geologic al spațiului românesc, dar în același timp, consecințele acestor evenimente sunt, în multe cazuri de romane, cauzele unor fenomene de egalizare, de schimbare a raporturilor de putere. De pe urma secetelor, latifundiarii fără perspectivă își pierd investițiile, iar cei care știu să profite de context se îmbogățesc. Țăranii strămutați din cauza ploilor încep vieți noi și se răscoală împotriva autorităților care, din dorința de a-și minimiza pierderile, îi împovărează cu noi taxe și impozite. Pe de altă parte, din toți cei urgisiți de furia naturii, indiferent de manifestările ei, comunitățile rurale sunt cele care se regrupează cel mai eficient când apele se retrag ori ploile se întorc. În cele mai multe cazuri, această abilitate este strâns legată de capacitatea lor de a se descurca chiar și atunci când resursele pe care le au la dispoziție sunt limitate. Așa cum bine remarcă Mihai despre Botnari, în *Dar anii trec...* (1931) de Nicolae Gh. Spătaru, „[p]robabil că seceta aceasta le va încurca socotelile, însă ei au pâine de mâncat. Mi-a spus că se duc din când în când pe la cunoscuți, mai mult de urât. ... Sunt

înconjurați de un normal puternic" (168).

În ceea ce privește exploatarea naturii și descrierea fenomenelor de extractivism,[28] primul articol care menționează apariția fenomenului în literatura română este „Neoextractivism, or the Birth of Magical Realism as World Literature", propus în 2021 de Andrei Terian. Criticul observă cum fenomenele de exploatare masivă a naturii – diferența esențială dintre exploatarea tradițională și extractivism (sau neoextractivism) stând în *amploarea* acțiunii asupra naturii[29] – sunt prezente mai ales atunci când *străinii* intră în scenă și, în acest context, prozatorii români imaginează scenarii apropiate de realismul magic, în care personaje autohtone intră în comunicare cu natura pentru a *rezista* elementului străin. Terian pleacă de la două cazuri în care fenomenul poate fi regăsit în narațiunile românești interbelice, *Pământ și cer* de Cezar Petrescu (1931) și *Nopțile de Sânziene* de Mihail Sadoveanu (1934), unde descrie felul în care *natura* se „aliază" cu personajele locale pentru rezistență: „A seemingly naïve narrative device, the synod of the animals is one of the novel's key scenes, since it both accounts for the successful resistance of the biocoenosis in Borza against neoextractivism and reveals how life forms ought to interact within a sustainable ecosystem".[30] Comparativ cu alte narațiuni latino-americane ale realismului magic postbelic, romanul românesc interbelic apelează însă mai mult la realism și, în lipsa contactului dintre cultura română și culturile Americii de Sud, Terian vorbește despre un „proto realism magic". Astfel, conectând rădăcinile *ideologice* ale (proto) realismului magic local, prin reprezentarea rezistenței la extractivism, romanul românesc poate deveni un studiu de caz – cum, de altfel, devine în articolul lui Terian – pentru rădăcinile „radicale" ale multor forme literare postbelice – așa cum pun problema autorii *Combined and Uneven* (WReC).

Note:

1. O consistentă traducere de texte a fost recent publicată în Post/h/um. Jurnal de studii (post)umaniste, 5.2, intitulat, foarte simplu, „Animale". Online: https://posthum.ro/5-2-animale/.

2. Vezi, de exemplu, Peter Brannen, *The Ends of the World: Volcanic Apocalypses, Lethal Oceans and Our Quest to Understand Earth's Past Mass Extinctions* (New York: Simon and Schuster, 2017). Vezi și textul său din *The Atlantic*, ironic la adresa antropocenului: „Whereas some epochs in Earth history stretch more than 40 million years, this new chapter started maybe 400 years ago, when carbon dioxide dipped by a few parts per million in the atmosphere. Or perhaps, as a panel of scientists voted earlier this year, the epoch started as recently as 75 years ago, when atomic weapons began to dust the planet with an evanescence of strange radioisotopes". Peter Brannen, „THE ANTHROPOCENE IS A JOKE: On geological timescales, human civilization is an event, not an epoch", *The Atlantic*, August 13, 2019.

3. Vezi Paul J. Crutzen, „The «anthropocene»", în *Earth system science in the anthropocene*, eds. Eckart Ehlers, Thomas Krafft (Berlin: Springer, 2006), 13-18.

4. Lawrence Buell, *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995).

5. Greg Garrard, *Ecocriticism* (London: Routledge, 2004).

6. Folosim aici trei arhive construite în 2019, 2020 și 2021 de revista *Transilvania* care însumează împreună 80% din producția de romane în limba română publicate între 1845-1947. Romanele aflate sub drepturi de autor nu au fost făcute publice. Toate romanele citate în acest articol sunt în edițiile existente sau menționate pe site-ul revistei *Transilvania* la categoriile MDRR (www.revistatransilvania.ro/mdrr), MDRR2 (www.revistatransilvania.ro/mdrr1901-1932) și MDRR3 (www.revistatransilvania.ro/mdrr1933-1947). Pe lângă acestea, există un corpus de romane în format text alcătuit de echipa ELTeC pentru utilizări cantitative și de digital humanities. Pentru fiecare din aceste baze de date vezi bibliografia. Împărțirea arhivelor MDRR a fost concepută după datele statistice obținute în Andrei Terian, „Big Numbers: A Quantitative Analysis of the Development of the Novel in Romania", *Transylvanian Review* XXVIII, Supplement no. 1 (2019): 55-71.

7. Pentru o dezbatere indigenizată a conceptului de postumanism vezi Alex Ciorogar (ed.), *Postumanismul* (București: Tracus Arte, 2019).

8. Félix Guattari, *The Three Ecologies*, translated by Ian Pindar and Paul Sutton (London: The Athlone Press, 2000).

9. Vezi, în acest sens, și manifestul semnat de Donna Haraway, *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness* (Chicago: Prickly Paradigm, 2003).

10. Giorgio Agamben, *The Open: Man and Animal*, trad. de Kevin Attell, Stanford University Press, Stanford, 2004.

11. Vezi Joy Dunayer, *Speciesism* (Derwood: Ryce, 2004).

12. Jacques Derrida, *The Animal That Therefore I Am* (New York: Fordham University Press, 2008); Jacques Derrida, *The Beast and the Sovereign. Volume I, 2001-2002*, eds. Michel Lisse, Marie-Louise Mallet and Ginette Michaud, trans. Geoffrey Bennington (Chicago: The Chicago University Press, 2009); Jacques Derrida, *The Beast and the Sovereign. Volume II, 2002-2003*, ed. by Michel Lisse, Marie-Louise Mallet, and Ginette Michaud, trans. Geoffrey Bennington (Chicago: The Chicago University Press, 2010).

13. Vezi, de pildă, Bryan L. Moore, *Ecological Literature and the Critique of Anthropocentrism* (London: Palgrave Macmillan, 2017).

14. Luc Ferry, *The New Ecological Order* (Chicago: University of Chicago Press, 1995).

15. Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a category of Bourgeois Society* (Cambridge: Polity, 1989).

16. Ulrich Beck, *Ecological Enlightenment: Essays on the Politics of the Risk Society*, translated Mark A. Ritter (New Jersey NY: Humanity Press, 1995).

17. Timothy Morton, *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2013).

18. Vezi Aaron M. Moe, *Zoopoetics: Animals and the Making of Poetry* (Lanham: Lexington Books, 2013; Kári Driscoll, Eva Hoffmann (eds.), *What is Zoopoetics?* (London: Palgrave Macmillan, 2018); Mario Ortiz Roblez, *Literature and Animal Studies* (London: Routledge, 2016).

19. Vezi, în acest sens, o serie de studii seminale, precum Lori Gruen (ed.). *Reflecting on Nature: Readings in Environmental Philosophy* (Oxford: Oxford University Press, 1994); John McNeill, *Something New under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World* (New York: W. W. Norton, 2000); Lawrence Buell, *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination* (Malden MA: Blackwell, 2005);
20. A se vedea capitolul semnat de Helmut J. Schneider "Nature", în *Romanticism*, vol. V, ed. Marshall Brown din *The Cambridge History of Literary Criticism* (Cambridge: Cambridge UP, 2000).
21. Diane Ackerman, "Is Nature 'Natural' Anymore?" în Diane Ackerman, *The Human Age: The World Shaped by Us.* New York: Norton, 2014, pp. 111-27
22. Bruce Carroll, "A Role for Art in Ecological Thought", *Concentric* 43, no. 1 (2017): 145-54.
23. „*[A]nimals as we know them are a literary invention*". Mario Ortiz Robles, *Literature and Animal Studies* (London: Routledge, 2016), 2.
24. „While literature is neither a natural habitat for animals, nor thereby a repository of reliable knowledge about the anatomy, physiology, and perhaps even ethology of animals, it has nevertheless had more to say about our relation to animals over time than any other discourse". Ibid, x.
25. „[T]here are, strictly speaking, no «actual» animals in literary texts that «we» might allow to «be themselves»: there are only words, or rather, *animots*". Kári Driscoll, Eva Hoffmann, eds., *What Is Zoopoetics? Texts, Bodies, Entanglement* (London: Palgrave Macmillan, 2018), 6.
26. „Animals are not some nicety or some metaphorical convenience in poetry". Aaron M. Moe, *Zoopoetics. Animals and the Making of Poetry* (Lanham: Lexington Books, 2014), 28.
27. Andrei Terian, „Liviu Rebreanu: Zoopoetics in a Rural Environment", în *Ruralism and Literature in Romania*, eds. Ștefan Baghiu, Vlad Pojoga, Maria Sass (Berlin: Peter Lang, 2019), 45. Pentru varianta în limba română – ce e drept, nu la fel de dezvoltată –, vezi Andrei Terian, „Oameni, câini și alte dobitoace: O lectură pseudo-darwinistă a romanului «Ion» de Liviu Rebreanu", *Transilvania*, nr. 11-12 (2018): 18-23.
28. Pentru studii contemporane vezi Andrei Herța, Valer Simion Cosma, "Extragere, transformare și comodificare a naturii în context imperial și post-imperial. Incursiuni preliminare în istoria căii ferate Salva-Vișeu", *Acta Mvsei Porolissensis* XLII, Zalău (2020): 53-67.
29. Studiile pornesc mai ales de la defrișarea masivă a pădurilor și junglelor Amazonului. Vezi Alberto Acosta, „Extractivism and neoextractivism: two sides of the same curse", *Beyond development: alternative visions from Latin America* 1 (2013): 61-86.
30. Terian, „Neoextractivism", 495.

Bibliography:

Ackerman, Diane. "Is Nature ‚Natural' Anymore?" In *The Human Age: The World Shaped by Us*, 111-127. New York: Norton, 2014.

Acosta, Alberto. "Extractivism and Neoextractivism: Two Sides of the Same Curse." *Beyond development: alternative visions from Latin America* 1 (2013): 61-86.

Agamben, Giorgio. *The Open: Man and Animal*, translated by Kevin Attell. Stanford: Stanford University Press, 2004.

Beck, Ulrich. *Ecological Enlightenment: Essays on the Politics of the Risk Society*, translated by Mark A. Ritter. New Jersey: Humanity Press, 1995.

Brannen, Peter. *The Ends of the World: Volcanic Apocalypses, Lethal Oceans and Our Quest to Understand Earth's Past Mass Extinctions*. New York: Simon and Schuster, 2017.

Brannen, Peter. "THE ANTHROPOCENE IS A JOKE: On geological timescales, human civilization is an event, not an epoch." *The Atlantic*, August 13, 2019. Online: https://www.theatlantic.com/science/archive/2019/08/arrogance-anthropocene/595795/.

Buell, Lawrence. *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination.* Malden (MA): Blackwell, 2005.

Carroll, Bruce. "A Role for Art in Ecological Thought." *Concentric* 43, no. 1 (2017): 145-54.

Chiorean, Maria, Mihnea Bâlici, Cătălina Stanislav, Andreea Mîrț, Ovio Olaru, and Vlad Pojoga. "Locuire și spațiu în romanul românesc (1845-1947)". [Living and Space in the Romanian Novel (1845-1947)]. *Revista Transilvania*, no. 9 (2021): 75-85. https://doi.org/10.51391/trva.2021.09.09.

Ciorogar, Alex, ed. *Postumanismul*. Bucharest: Editura Tracus Arte, 2019.

Coupe, Laurence, ed. *The Green Studies Reader: From Romanticism to Ecocriticism*, Foreword by Jonathan Bate. London: Routledge, 2000.

Crutzen, Paul J. "The «anthropocene»." In *Earth system science in the anthropocene*, edited by Eckart Ehlers and Thomas Krafft. Berlin: Springer, 2006.

Derrida, Jacques. *The Animal That Therefore I Am*. New York: Fordham University Press, 2008.

Derrida, Jacques. *The Beast and the Sovereign. Volume I, 2001-2002*, edited by Michel Lisse, Marie-Louise Mallet, and Ginette Michaud, translated by Geoffrey Bennington. Chicago: The Chicago University Press, 2009.

Driscoll, Kári, and Eva Hoffmann, eds. *What is Zoopoetics?*. London: Palgrave Macmillan, 2018.

Dunayer, Joy. *Speciesism*. Derwood: Ryce, 2004.

Ferry, Luc. *The New Ecological Order*. Chicago: University of Chicago Press, 1995.

Garrard, Greg. *Ecocriticism*. New York: Routledge, 2004.

Glotfelty, Cheryll, and Harold Fromm, eds. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Athens, GA: University of Georgia Press, 1996.

Gruen, Lori, ed. *Reflecting on Nature: Readings in Environmental Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, 1994.

Guattari, Félix. *The Three Ecologies*, trans. by Ian Pindar and Paul Sutton, The Athlone Press, London, 2000.

Habermas, Jürgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a category of Bourgeois Society*. Cambridge: Polity, 1989.

Herța, Andrei, and Valer Simion Cosma. "Extragere, transformare și comodificare a naturii în context imperial și post-imperial. Incursiuni preliminare în istoria căii ferate Salva-Vișeu" [Extraction, Transformation and Comodification of Nature in an Imperial and Post-Imperial Context. Preliminary explorations in the History of The Salva-Vișeu Railroad]. *Acta Mvsei Porolissensis* XLII, Zalău (2020): 53-67.

Haraway, Donna. *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Chicago: Prickly Paradigm, 2003.

McNeill, John. *Something New under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World.* New York: W. W. Norton, 2000.
Modoc, Emanuel, Daiana Gârdan, Ștefan Baghiu, Andreea Coroian-Goldiș, Radu Vancu, and Vlad Pojoga. "Geografia romanului românesc (1901-1932): arealul național" [The Geography of the Romanian Novel (1901-1932): the National Areal]. *Transilvania*, no. 10 (2020): 12-21.
Modoc, Emanuel, Nicoleta Strugari, Mihnea Bâlici, Radu Vancu, Ștefan Baghiu, and Vlad Pojoga. "Geografia romanului românesc (1933-1947): arealul național" [The Geography of the Romanian Novel (1933-1947): the National Areal]. *Transilvania*, no. 9 (2021): 1-9. https://doi.org/10.51391/trva.2021.09.01.
Moe, Aaron M. *Zoopoetics: Animals and the Making of Poetry*, Lexington Books, 2013.
Moore, Bryan L. *Ecological Literature and the Critique of Anthropocentrism*. London: Palgrave Macmillan, 2017.
Morton, Timothy. *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World.* Minneapolis: University of Minnesota Press, 2013.
Rădescu, Cătălina, Maria Chiorean, Ștefan Baghiu, Andreea Mîrț, Jessica Brenda Codină, and Nicoleta Strugari. "Precaritate și cosmopolitism în romanul românesc (1845-1947)". [Precarity and Cosmopolitism in the Romanian Novel (1845-1947)]. *Transilvania*, no. 9 (2021): 63-74. https://doi.org/10.51391/trva.2021.09.08.
Roblez, Mario Ortiz. *Literature and Animal Studies*, Routledge, 2016.
Schneider, Helmut J. "Nature." In *Romanticism*, edited by Marshall Brown. Vol. 5 of *The Cambridge History of Literary Criticism*. Cambridge: Cambridge UP, 2000.
Terian, Andrei. "Big Numbers: A Quantitative Analysis of the Development of the Novel in Romania." *Transylvanian Review* XXVIII, Supplement no. 1 (2019): 55-71.
Terian, Andrei. "Liviu Rebreanu: Zoopoetics in a Rural Environment." In *Ruralism and Literature in Romania*, edited by Ștefan Baghiu, Vlad Pojoga, and Maria Sass. Berlin: Peter Lang, 2019.
Terian, Andrei. "Neoextractivism, or the Birth of Magical Realism as World Literature." *Textual Practice* 35, no. 3 (2021): 485-503.
Terian, Andrei. "Oameni, câini și alte dobitoace: O lectură pseudo-darwinistă a romanului «Ion» de Liviu Rebreanu." *Transilvania*, no. 11-12 (2018): 18-23.
Wirzba, Norman, ed. *The Essential Agrarian Reader: The Future of Culture, Community, and the Land*. Lexington: UP of Kentucky, 2003.
WReC. *Combined and Uneven Development: Towards a New Theory of World Literature*. Liverpool: Liverpool University Press, 2015.

Archives:

Baghiu, Ștefan, Vlad Pojoga, Cosmin Borza, Andreea Coroian Goldiș, Daiana Gârdan, Emanuel Modoc, David Morariu, Teodora Susarenco, Radu Vancu, and Dragoș Varga. *Muzeul Digital al Romanului Românesc: secolul al XIX-lea* [The Digital Museum of the Romanian Novel: The 19th Century]. Sibiu: Complexul Național Muzeal ASTRA, 2019. Online: https://revistatransilvania.ro/mdrr. Accessed November 15, 2020 (MDRR).
Baghiu, Ștefan, Vlad Pojoga, Cosmin Borza, Andreea Coroian Goldiș, Denisa Frătean, Daiana Gârdan, Alex Goldiș, Emanuel Modoc, Iunis Minculete, David Morariu, Ovio Olaru, Teodora Susarenco, Andrei Terian, Radu Vancu, and Dragoș Varga. *Muzeul Digital al Romanului Românesc: 1901-1932* [The Digital Museum of the Romanian Novel: 1901-1932]. Sibiu: Complexul Național Muzeal ASTRA, 2020. Online: https://revistatransilvania.ro/mdrr1901-1932 (MDRR2).
Baghiu, Ștefan, Vlad Pojoga, Mihnea Bâlici, Maria Chiorean, Alex Ciorogar, Jessica Brenda Codină, Bianca Crăciun, Teona Farmatu, Andreea Mîrț, David Morariu, Ovio Olaru, Cătălina Rădescu, Alexandrina Savin, Cătălina Stanislav, Ana-Maria Stoica, Nicoleta Strugari, Andrei Terian, Snejana Ung, Radu Vancu, Dragoș Varga, Alex Văsieș. *Muzeul Digital al Romanului Românesc: 1933-1947* [The Digital Museum of the Romanian Novel: 1933-1947]. Sibiu: Complexul Național Muzeal ASTRA, 2021. Online: https://revistatransilvania.ro/mdrr1933-1947 (MDRR3).

PROIECT CO-FINANȚAT DE:

Administrația Fondului Cultural Național

Acest articol a apărut în cadrul proiectului *Muzeul Digital al Romanului Românesc 1933-1947*, organizat de Complexul Național Muzeal ASTRA și co-finanțat de Administrația Fondului Cultural Național.

Proiectul nu reprezintă în mod necesar poziția Administrației Fondului Cultural Național. AFCN nu este responsabilă de conținutul proiectului sau de modul în care rezultatele proiectului pot fi folosite. Acestea sunt în întregime responsabilitatea beneficiarului finanțării.